

Received 08.06.2023	Research Article	JOTS
Accepted 28.06.2023		7/2
Published 05.09.2023		2023: 460-474

Budist Uyghur Metinlerinde Dinî Bir Terim Olarak ünüş = Skr. niḥsaraṇa İfadesi

As a Religious Term in Buddhist Uyghur Texts ünüş = Skr. niḥsaraṇa

Hasan İsi*

Trabzon University (Trabzon/Turkey)

E-mail: hasanisi21@yahoo.com.tr

The article discusses the Old Turkic religious vocabulary and its association with belief systems such as Buddhism, Manichaeism, and Islam. It highlights the role of Uyghurs in embracing Buddhism and creating an extensive body of literature through translation. The Uyghur monks played a crucial role in translating Buddhist concepts into Turkish, carefully selecting terms that corresponded to source languages like Sanskrit, Chinese, and Tibetan. This effort was not limited to Buddhism but also extended to conveying Islamic religious terms using Buddhist terminologies. A central concept in Buddhist teachings is *saṃsāra*, which refers to the cycle of birth, death, and rebirth within the Indian philosophical framework. The article discusses the Sanskrit term *niḥsaraṇa*, which signifies 'escape from *saṃsāra*'. This term carries various meanings in Sanskrit, such as 'departure, death, path, solution, and ultimate happiness.' In the Old Uyghur religious vocabulary, the corresponding term for *niḥsaraṇa* is *ünüş* (yol), which directly translates to 'path' in Old Turkic. This term is distinctively used within the Buddhist context of the Old Turkic religious vocabulary and is found in various combinations within Buddhist Uyghur texts. The article aims to analyze the thematic interpretations of this expression aligned with Buddhist philosophical systems. It seeks to elucidate how the term is used within Buddhist Uyghur texts, shedding light on its significance within the context of those writings.

Key Words: Buddhist terminology, reincarnation, Old Uyghur, ünüş, *saṃsāra*, *niḥsaraṇa*.

* ORCID ID: 0000-0001-7269-3596.

Çoğu Budist, her Budist pratiğin ve teorik yapının izinin sürülebileceğini veya en azından her bir uygulamanın dört soylunun bir veya daha fazla gerçeğine dayandırılabilceğini kabul eder. ‘Dört Soylu Gerçek’ olarak adlandırılan bu sistem, Budist kurtuluş sisteminin en temel kavramlarından biridir. Bu doktrin, Budizm’in acı çekmenin nedenini ve kurtuluş yolunu açıklayan temel felsefesidir. ‘Dört Soylu Gerçek’, *ıstırabın hakikati*, *ıstırabın kaynağının hakikati*, *ıstırabın sona ermesinin hakikati* ve *ıstırabın sona ermesine giden yolun hakikati* şeklinde dört başlıktan oluşmaktadır. Buddha’nın Vārānasī kentinde Geyikler Parkı’nda (Skr. *ṛṣipātana*) aydınlanmaya ulaştıktan sonra verdiği ilk vaazında ‘Dört Soylu Gerçek’ açıklanmıştır. Bu dört gerçeğe göre, 1. Tüm varoluş acıdır; acıya dayanır. 2. Acıya, bencil arzu neden olur. 3. Bencil arzuların ortadan kaldırılması, ıstırabın sona ermesini sağlar ve kişinin *nirvāṇa*’ya ulaşmasını sağlar ve 4. bu yok oluşun başarılabilceği bir yol vardır o da *Sekiz Dilimli Yol*’dur. Sekiz Dilimli Yol, *doğru görüş*, *doğru düşünme*, *doğru konuşma*, *doğru eylem*, *doğru yaşam tarzı*, *doğru çaba*, *doğru farkındalık* ve *doğru meditasyondan* oluşmaktadır (The Soka Gakkai Dictionary of Buddhism, ‘four noble truths’ maddesi).

Sanskritçe *niḥsaraṇa* ifadesi, Budist düşünce sisteminin hem ‘Dört Yüce Gerçek’ hem de *saṃsāra* kavramı ile ilişkili terimidir. Terim, Sanskritçe sözlüklerde ‘kaçma, ileri gitme, hatalardan kurtulma; dışarı çıkma, son ayrılış, ölüm, yol, çare ve son mutluluk’ gibi anlamlara gelmektedir (Hopkins, Wisdom Library, ‘nihsarana’ maddesi; Sanskrit Dictionary, ‘nihsarana’ maddesi). Batıda yapılan araştırmalarda, Sanskritçe *niḥsaraṇa* ifadesi için ‘renunciation’ terimi kullanılmaktadır. Bu terim, genellikle ‘feragat’ olarak çevrilir. Fakat buradaki ‘feragat’ kavramı, aileden, arkadaşlardan, evimizden, işimizden vazgeçip bir dilenci gibi olma arzusu değildir; daha ziyade, bu ‘vazgeçiş’ dünyevi zevklere olan bağlılığı durdurma işlevi gören ve kirliliği bir yeniden doğuştan uzaklaştıran zihin eğilimidir (Tibetan Buddhist Encyclopedia, ‘renunciation’ maddesi). İfade, zihin düzeyinde ‘kesin ortaya çıkış’, ‘saṃsāra’dan kurtuluş’ anlamına gelir. Terim, kesin ortaya çıkışa yani ‘kurtuluşa ulaşmak için güçlü niyet’ anlamına da gelir. Bu niyette, zihin özgürleşmeyi gözlemler ve ona ulaşmak ister. Öte yandan, ‘vazgeçme’ ile ilgili bir zihin olsa da, bağlı olunan nesnelere gözlemlemekten ve onların peşinden gitmekten uzaklaşılması istenir. ‘Kesin ortaya çıkma’ düşüncesi, bir şeyi başarmaya yönelik olumlu niyeti vurgularken ‘vazgeçme’ ise buna

karşılık gelen bir şeyden vazgeçmeye yönelik olumsuz niyeti vurgular (Chöden Rinpoché, 2020: 45).

Sanskritçe *niḥsaraṇa* ifadesini oluşturan unsurlara bakıldığında, *nih-* ön eki ‘dışarıda; uzakta’ anlamında iken *sarana* sözcüğü ‘hızlı hareket etme’ demektir. Terim, ‘bir şeyden hızlı bir şekilde uzaklaşma’ veya ‘bir şeyden çıkmayı isteme’ anlamına gelmektedir. Hızlı bir şekilde kurtulmak istenilen şey, kontrolsüz bir şekilde tekrarlanan yeniden doğuş döngüsü olan *saṃsāra*’dır. Budistlere göre *saṃsāra*, bir yer değildir. İnsanlar, *saṃsāra*’da doğmadı. Orası, bir durumdur. Bir döngü durumunda ‘daire’ ya da ‘çark’ a benzeyen *saṃsāra*, rahatsız edici duyguların, bunların getirdiği zorlayıcı karmik dürtülerin, bu dürtülerin yönlendirdiği zorlayıcı eylemlerin ve bu eylemlerin oluşturduğu karmik potansiyelin etkisi altında hareket eder. Bu yönüyle, *niḥsaraṇa* anlatılan durumdan mümkün olan en kısa sürede çıkmak istemek anlamına gelir (Study Buddhism by Berzin Archives, ‘Renunciation: An Escape or a Constructive Analysis?’ maddesi).

Çin Budist sisteminde Sanskritçe *niḥsaraṇa* ifadesi, Çince 離 *lí* terimiyle karşılanmaktadır. Çince ibare, Sanskritçede birçok kavram için çeşitli birleşenlerle kullanılmaktadır. (Zeuschner, 1983: 133-134). Tibet’te ise *nge jung* ve *nges ‘byung* karşılıklarıyla da bilinen terim, ‘zihin’ kavramına işaret etmektedir. Tibet’te ‘ortaya çıkışın zihni’ yani ‘*saṃsāra*’nın derinlerinden çıkmak’ anlamına gelen *niḥsaraṇa*, zihnin *saṃsāra*’ya dair zevklere bir saniye bile olsa en ufak bir çekiciliğin olmaması durumu olarak güçlü bir özgürleşme arzusuna sahip olmak demektir (Lama Yeshe Wisdom Archive, ‘renunciation’ maddesi). Lama Tsongkhapa’ya¹ göre *niḥsaraṇa*, *yolun üç temel ilkesi* arasında ‘bodhicitta’ ve ‘boşluk’ kavramlarından önce gelmektedir. Tibet düşünce sisteminde, özellikle

¹ Lama Tsongkhapa (1357-1419) kuzeydoğu Tibet’te Amdo’da doğdu. Tsongkhapa’nın doğumunda meydana gelen mucizevi olaylarla ilgilenen usta Choje Dondrup Rinchen, yedi yaşındayken onun eğitimini üstlendi ve ona birçok öğretti ve Tantrik yetki verdi. Tsongkhapa, çalışmalarını ilerletmek için 16 yaşında Amdo’dan ayrıldı. Hem Sūtra hem de Tantra hakkında geniş bir bilgi edindi, özellikle *Dignaga* ve *Dharmakīrti*’nin akıl yürütme sisteminden etkilendi. Bunu, Mañjuśrī’nin vizyonlarını deneyimlediği yoğun bir çalışma ve meditasyon dönemi izledi. Atiśa’nın mirası olan Kadampa geleneğinin temelleri üzerine inşa edilen Tibet Budizmi’nin Gelugpa geleneğini kurdu. Tsongkhapa’nın öğretilerine dayanan Gelug geleneğinin iki ayırt edici özelliği, Sūtra ve Tantra’nın birleşmesi ve vinaya’ya yapılan vurgudur (Tibetan Buddhist Encyclopedia, ‘Lama Tsongkhapa’ maddesi).

'ölüm' hususunda *niḥsaraṇa* kavramına yönelik düşünceler söz konusudur. Tibetli bilginlere göre, 'ölüm' üzerine sık sık ve derinlemesine düşünmenin meyvesi, kendimizi alışılmış kalıplardan sık sık bir tiksinti duygusuyla 'ortaya çıkarken' bulmamız olacaktır. Kendimiz, gitgide bunlardan vazgeçmeye hazır olarak 'tereyağından kıl çeker gibi' arzularından uzak bulacağız. Ulaşacağımız bu feragat, içinde hem hüznün hem de neşe barındırır. Yaşamda, eski yöntemlerin beyhudeliğini fark ettiğimizde üzüntü ve onları salıverebildiğiniz zaman açılmaya başlayan sevinç nedeniyle, kalıcı bir güven ve kalıcı bir ilhamı doğuran bir mutluluk ortaya çıkacaktır (Rigpa Shedra, 'Renunciation' maddesi).

Sanskritçede 'kaçış' veya 'ortaya çıkma' anlamlarındaki *niḥsaraṇa*, genellikle *yeniden doğuştan kurtuluş* ile eşanlamlıdır. Terim, *saṃsāra* ile ilgili memnuniyetsizlik duygusuna ve ondan kaçma arzusuna dayanmaktadır. *Niḥsaraṇa* kavramının 'Budist kurtuluş' temelinde üç türü söz konusudur. Bu terimlerden *bhavanaḥsaraṇa* 'dünyevi varoluş için kaçış'; *jarāniḥsaraṇa* 'yaşlılıktan kaçış' ve *kleśāniḥsaraṇa* 'ıstıraplardan kaçış' anlamlarına gelmektedir. Bu üç tür, ağırlıklı olarak 'kaçış' metaforuyla kullanılmaktadır. 'Yeniden doğumdan kaçma' arzusu, Dharma'yı uygulama, ölümün belirsizliği, karma ve altı doğal ıstıraplar gibi kavramlardan gelmektedir (Buswell & Lopez, 2014: 585).

'Dört Soylu Gerçek' kavramının on altı yönü vardır. Bu kavramlar, *Mahāvīyūtpatti*² adlı eserde şu şekilde gösterilmiştir (Wayman, 1980: 68; Nietupski, 2012: 232-233):

1. 'Acının Asil Gerçeği': *duḥkham, anityam, śūnyam, anātmakam*.
2. 'Kaynağın Asil Gerçeği': *samudayaḥ, prabhavaḥ, hetuḥ, pratyayaḥ*.
3. 'Bırakmanın Asil Gerçeği': *nirodhaḥ, śāntaḥ, prañītaḥ, niḥsaraṇaḥ*.
4. 'Yolun Asil Gerçeği': *mārhaḥ, nyāyaḥ, pratipattiḥ, nairyāṇikah*.

Görüldüğü üzere, Sanskritçe *niḥsaraṇa* terimi, 'Dört Soylu Gerçek' kavramının on altı yönü içerisinde üçüncü alt başlıkta yer almaktadır. Zikredilen bu on altı yönün *niḥsaraṇa* kavramıyla olan içeriğine baktığımızda, yolun yönü (*mārga*) durma yönüne (*nirodha*) gider, 'yöntem' sakinlik yönüne (*śānta*) götürür; başarıma yönü (*pratipatti*) mükemmel yöne iletir ve son olarak 'kurtuluş yolu',

² Bu metin, IX. yüzyılın başlarından kalma bir Budist eserdir. Sanskritçe Budist terminolojinin ürünü bu eser, bünyesinde 9.565 sözcük ögesini içermekle birlikte, tematik olarak 277 bölüme ayrılmıştır. Eserin, Tibetçe, Moğolca ve Çince gibi çevirileri de söz konusudur (Keown, 2003: 163).

‘çıkış’ (*niḥsaraṇa*) yönüne götürür. Devamında, üç talimatı ilişkilendirme yolu takip edilir. Bu yol, zihin eğitimi olarak sakinleşmeye götüren yöntemdir, çünkü *samādhi* zihni sakinleştirmenin standart bir yönüdür; ahlak erdeminin mükemmele götüren başarı olduğu, Klasik Budizm’in ahlak üzerindeki büyük vurgusuyla uyumludur. Böyle bir bağıntı, ‘durdurma’ ve ‘yol’ terimlerini, üç talimatla birlikte gelen ilkeler olarak bırakmaktadır. Bu, ‘durmayı’ *nirvāṇa*’ya eşit kabul eden eski gelenekle aynı düzlemedir. Bunun nedeni, ‘Dört Yüce Gerçek’ kavramının acının kesilmesi anlamına gelmesidir (Wayman, 1980: 73-74).

‘Dört Yüce Gerçek’ noktasında ‘Bırakmanın Asil Gerçeği’ne dair görüşlerimizi derinleştirdiğimizde, Budist felsefeye göre gerçek durmalar, asla değişmeyen ve sonsuza dek süren durağan olgulardır. Bu durmalar (*nirodha*, *śānta*, *praṇīta*, *niḥsaraṇa*) birinin zihinsel sürekliliğinde mevcut olduğunda, gerçek acılar ve gerçek kökenler bir daha asla ortaya çıkmaz. Bu dört kavramın içeriğine bakıldığında, *nirodha* bireyin zihinsel sürekliliği üzerindeki gerçek ıstırapların ve gerçek kökenlerin bir kısmının durdurulmasıdır. *Śānta* ‘sakinleşme’ olarak zihinsel süreklilikler gerçek ıstırapların ve gerçek kökenlerin bir kısmından tamamen kurtulduğu için, zihnin ebedi barış hâlinde olmasıdır. *Praṇīta*, gerçek durmalar, rahatsız edici duygu ve tutumların bir kısmından sonsuza dek ayrıldıkları için kusursuz olan üstün durumlardır. Ayrıca, rahatsız edici duygu ve tutumların bu kısmının getirdiği gerçek ıstıraplardan sonsuza dek ayrıldıkları için kişi mutludur. *Niḥsaraṇa* ise, *saṃsāra* ıstıraplarından kesin çıkışlar olarak adlandırılmaktadır (Study Buddhism by Berzin Archives, ‘The Sixteen Aspects of the Four Noble Truths’ maddesi).

Budist düşünce sistemine göre, *niḥsaraṇa* ifadesinin tam olarak uygulanabilmesi için bazı hususların farkında olmak gereklidir (Tibetan Buddhist Encyclopedia, ‘renunciation’ maddesi).

1. Bağlanmamızı ‘vazgeçme’ uygulamasıyla durdurmayı öğrenmeliyiz, yoksa bu durum, saf ruhsal uygulamamızın önünde ciddi bir engel olacaktır. Nasıl ki bir kuşun ayağına taş takılırsa uçamazsa, biz de bağlılık zincirleriyle bağlanırsak ruhsal yolda ilerleyemeyiz.

2. Feragat etmenin zamanı şimdidir, ölümden öncesidir. Aldatıcı olduklarını ve gerçek bir tatmin sağlayamayacaklarını anlayarak dünyevi

zevklere olan bağılıgımızı azaltmalıyız. Bunlar gerçekte, sadece acı çekmemize neden olurlar.

3. Tüm acıları ve sorunlarıyla insan hayatı, hem feragatimizi hem de şefkatimizi geliştirmek için büyük bir fırsattır. Bu değerli fırsatı, boşa harcamamalıyız.

4. Feragat etmenin gerçekleşmesi, nirvāṇa'ya giden manevi yola girdiğimiz kapı vasıtasıyla. Feragat etmeden, nirvāṇa'nın en yüce mutluluğuna giden yoluna girmek imkânsızdır.

Budist bilginlerin değerlendirmelerinden hareketle, yorumumuz birçok yönden zevkten ve bağılıklardan kurtulma yoluyla 'kurtuluş' kavramına ve de *saṃsāra*'dan kaçışa gitmenin tüm Budistlerce salık verildiğidir.

Canlı varlıkların doğumlarından başlayarak ölümlerine kadar bütün safhalarını geçirmek mecburiyetinde buldukları hayat yolu ve bunu, ölümden sonra yeniden doğmak ve ölmek suretiyle durmadan devam ettiren yaşam çarkı olan *saṃsāra* kavramına dair terimlerinden biri de, *niḥsaraṇa* ifadesidir (ETŞ, 1991: 314-315). Budist Uygur metinlerinde *ünüş* terimi, Sanskritçe *niḥsaraṇa* kavramına karşılık gelmektedir. İfade 'kaçıp kurtulma, çıkış, yükselme, meydana gelme, oluşma, yükseliş; kaçıp kurtulmalı' (Wilkens, 2021: 826) anlamlarına gelmektedir.

Uyg. *ünüş* 'kaçıp kurtulma, çıkış, yükselme, meydana gelme, oluşma, yükseliş' (Wilkens, 2021: 826) = **Skr.** *niḥsaraṇa* ve **saniḥsaraṇa* (Wilkens, 2021: 826; MW, 1899: 544, Hirakawa, 1997: 181, Uzunkaya, 2020: 259; Buswell & Lopez, 2014: 826; Hopkins) = **Pāli.** *nissarana* (Buswell & Lopez, 2014: 826) = **Çin.** 出罪 *chū zuì*, 出離 *chū lí* (Digital Dictionary of Buddhism, 'nihsarana' maddesi; Uzunkaya, 2020: 259), 離 *lí* (Buswell & Lopez, 2014: 826), 無上菩提 *wú shàng pú tí* (Uçar, 2009: 459) = **Tib.** *nges par 'byung ba; nges 'byung* (Hopkins), *nge jung* ve *nges 'byung* (Lama Yeshe Wisdom Archive, 'renunciation' maddesi), *nges (par) 'byung (ba)* (Seyfort Ruegg, 2016: 264) = **Mo.** *tüydker³-ün calgamci⁴-yi tasulhu* 'engeller dizisini yok etme(k),

³ Terim, 'gecikme, güçlük, engel' (Lessing, 2003: 1313) anlamlarına gelmektedir.

⁴ Terim, 'süreç, süreklilik' (Lessing, 2003: 1593) anlamlarına gelmektedir.

sansar'dan kurtulma(k)' (Lessing, 2003: 1746), *tüydker kiged⁵ tasulda⁶huy hamug⁷-a bosugsan⁸ bügüde⁹-eçe¹⁰ hagaçay¹¹-san, *tüydker kiged tasulahuy¹² ba¹³ hamug-aça ködelküy¹⁴ bügüde-eçe aŋgiciragsan¹⁵ 'her yerden yükselen tüm saplantılardan ve kesintilerden arınma' (Sárközi, 1995: 66).

Eski Uygurca ünüş ifadelerinin Sanskritçe, Çince, Tibetçe ve Moğolca gibi dillerdeki karşılıklarına bakıldığında, kaynak dil durumundaki Sanskritçeden diğer dillere kelimenin birebir çeviri ile aktarıldığı görülmektedir. Görüldüğü üzere, terime dair kapsamlı bir terminoloji söz konusudur.

Eski Uygurca ünüş ifadesi üzerine terimsel değerlendirmelere bakıldığında, SH'de terim için 出塵 *chū chén* 'tutkunun ve kuruntunun tozlu dünyasını terk etmek' ve 出離煩惱 *chū lí fán nǎo* 'hayatın tutkularını ve kuruntularını bırakmak' (1937: 166-167) karşılıkları söz konusudur. Bang ve Gabain örüş maddebaşında, ünüş kelimesine de değinir. Bang ve Gabain, terimi önüş olarak okuyup ifade için 'yükselme' anlamını verir (TT V, 1931: 352). Arat, ETŞ'de ünüş kelimesini önüş olarak göstermiştir (ETŞ 11/13, 13/91, 13/152, 16/39, 17/11). Ancak, ETŞ üzerine bir *Dizin* hazırlayan Özçelik ifadeyi ünüş 'çıkış' (Özçelik, 2020: 268) olarak düzeltmiştir. Hazai ve Zieme çalışmalarında *tatıglıg ünüş nom* ifadesini 'sevimli

⁵ İfade, bir son çekim edatıdır (Lessing, 2003: 740).

⁶ Terimle alakalı *tasulda-* eylemi, 'kesilmek, ayrılmak, bitmek, durmak' (Lessing, 2003: 1212) anlamlarına gelmektedir.

⁷ Terim, 'hep, bütün, tüm' anlamlarına gelmekle birlikte, bir de ifadenin *hamug-a* 'hepsine, her şeye, her yere' (Lessing, 2003: 1428) formu da söz konusudur.

⁸ Terimle alakalı *bos-* eylemi, 'yükselmek, kalkmak, kaçmak' (Lessing, 2003: 196) anlamlarına gelmektedir.

⁹ Terim, 'bütün, hep, her şey, herkes, hepsi, tamamı, umumi, genel' (Lessing, 2003: 233) anlamlarına gelmektedir.

¹⁰ İfade, ayrılma eki olarak Türkçe -den/-dan biçimbirimine karşılık gelmektedir (Lessing, 2003: 462).

¹¹ Terimle alakalı *hagaça-* eylemi 'ayırma, bölmek, mahrum olmak, çekinmek, kaçınmak' (Lessing, 2003: 1395) anlamlarına gelmektedir.

¹² Terimle alakalı *tasul-* eylemi 'bölmek, kesmek, ayırma' (Lessing, 2003: 1211) anlamlarına gelmektedir.

¹³ Terim, Moğolcada iki türlü görülmektedir: 1. Soru zamirlerinden sonra kullanılır ve 'hep, hiç, hiçbir, herhangi bir' anlamlarına gelmektedir. 2. 'ile, ve, dahi, da' anlamlarında kullanılmaktadır (Lessing, 2003: 101).

¹⁴ Terimle alakalı *ködel-* eylemi, 'kıvıldamak, sallanmak, çıkmak, başlamak' (Lessing, 2003: 758) anlamlarına gelmektedir.

¹⁵ Terimle alakalı *aŋgicira-* 'ayrılmak, çözülmek, çıkmak' (Lessing, 2003: 72) anlamlarına gelmektedir.

yükselme öğretisi' olarak verip terim için ETŞ ve TT'yi önermektedir (1971: 45). Kara ve Zieme çalışmalarında geçen *yèg üstinki ünüş* ifadesini, TT V'teki açıklamaya gönderir (1977: 94). Zieme (1985: 178) çalışmasında *ünüş yol* ifadesini 'çıkış yolu, ayrılma' anlamında vererek ifadenin Sanskritçe ve Çince karşılıklarına yer verir. Barutcu (1987) çalışmasında *ünüş* ifadesi özelinde *ünüşlüg nom* terimine değinir. Barutcu'ya göre, *ünüşlüg nom* ifadesi 'terk etme, feragat bilgisi anlamlarına gelmektedir. Tekin'den alıntılanarak ifade için 'dünyayı, hayatın tutku ve aldatmacalarını terk etme, yani hidayete erme' açıklamasını yapar (1987: 232). Karaayak (2021) çalışmasında *ünüşlüg* ifadesinin Tuguşeva'da *önüşlüg* biçiminde görüldüğünü ifade ederek ilgili çalışmaya atıfta bulunmaktadır (2021: 511). Uzunkaya, çalışmasında kavramın Çince karşılığını verdikten sonra terimin Sanskritçede *nihsaraṇa* şeklinde 'ayrılmak, çıkmak' anlamlarına geldiğini belirtir. Uzunkaya, ayrıca *ünüş* sözcüğünün Bang ve Gabain tarafından *örüş*, Kudara tarafından *ünüş* şeklinde gösterildiğini de belirtir (2020: 175). Yakup (2010: 161) çalışmasında *tatıqlıg ünüş nom* ifadesini 'muhteşem ayrılma, kaçıp kurtulma öğretisi' olarak Sanskritçe *supravrajita* terimine götürür. Terim, 'gezici derviş, dilenci, rahip' anlamlarına gelmektedir. Yakup'un değerlendirmelerinde tam bir uyuşma söz konusu değildir. Zikredilen kavramla önerilen ifade arasında bağıntı zayıftır. Çetin'e göre, ifade Budist anlayışta *samsāra*'dan kurtuluşu ifade eden bir yoldur (2020: 240). Terim hakkında Uçar (2009) tarafından kapsamlı bir inceleme yapılmıştır. Uçar'a göre, *ünüşlüg yol* ifadesi, Çince metinde 無上菩提 *wú shàng pú tí* terimine denk gelmektedir. Uçar, Nobel tarafından terimin Sanskritçe *bodhi* ifadesine işaret edildiğini söylemekle birlikte, terimle alakalı TT V'te yer alan açıklamalara yer verir. TT V'e göre bu ibare, 'batılıp çıkılan, hareket ettikçe daha da derine batılan çıkılması güç *samsāra*'dan 'yukarı çıkmayı' ifade eder. Ve son olarak Uçar'a göre, *ünüş yol* kavramından kastedilen *tözün yol/köni yol* 'doğru yol' ifadesidir. *Samsāra* batağından ancak *tözün yol* bulunursa, *köni yol* tutulursa çıkılabilir. *Köni yola, ünüş yola* girenler *bodhiye* ulaşabilir (2009: 459).

Eski Uygurca *ünüş* ifadesi üzerine kökenbilimsel değerlendirmelere bakıldığında, Clauson çalışmasında *ünüşlüg* maddesi özelinde *ünüş* sözcüğü hakkında değerlendirmeler yapar. İfadenin *örüşlüg* şeklinde yanlış okunduğunu belirten Clauson, sözcüğün Budist bir terim olarak kullanıldığından bahseder (EDPT, 1972: 191). Erdal sözcük için hem kökensel hem de dinî bir değerlendirme

yapar. İfade, Erdal'a göre örüş şeklinde yanlış okunup Kudara'nın yayınında ünüş olarak düzeltilmiştir. Terim, 'saṃsāra'dan kaçma, kurtulma' anlamında ünüş yol ifadesi ile de görülmektedir. Terimin ünüş yol dışında, ünüşlög yol/ünüşlük yol şeklinde de tanıklandığı belirten Erdal, sözcük için ün-(ü)ş açılımını vermektedir (OTWF, 1991: 269). Son olarak da Uçar terim için ünüş < ün-üş (2009: 375) morfolojik açılımını vermektedir. Bu yönüyle, kelimeye dair köken görüşümüz şu şekildedir:

→ün- 'yükselmek, belirlemek, görünmek, ortaya çıkmak vs.'¹⁶ -(ü)ş 'kaçıp kurtulma, çıkış, yükselme, meydana gelme, oluşma, yükseliş'¹⁷

Terim, tarihî Türk dillerinde kullanılmayıp Budist terminolojiye ait bir ifadedir. İbare, ödüncleme ilişkilerinden ziyade, birebir Türkçe çeviri olarak Sanskritçe *niḥsaraṇa* ifadesinin Türkçe karşılığıdır.

Eski Uygurca ünüş (=Skr. *niḥsaraṇa*) ifadesinin tanıklandığı metinlere bakıldığında, sözcük sadece Budist Uygur metinlerinde yer almaktadır. Terimin ayrıca {+lXg} ekinden genişletilmiş (ünüşlög) formu da, ünüş sözcüğünde olduğu gibi Sanskritçe *niḥsaraṇa* ifadesine denk gelmektedir.

Tanıklar

(1) *yme ünüşlög yolug tilemedin nizvanilar adkanğular üklmiş asılmış çöpik yavız üdte koluta tugar* 'Çıkış yolu dilemeden, tutkular (ve) duyu objeleri artmış (olur). Pis (ve) kötü zamanda doğarız." (Abitaki 600-603, 2021: 116, 273).

(2) *ékinti ünüşlög yolug tüz bışruntaçı kamağta yég atl(ı)g erdökteg tözüg üçünç etözke isig özke kavınçsız kıltaçı* "İkincisi yüksek yolu düz öğretecek her şeyden üstün adlı öylesine esası, üçüncüsü vücuda ve öze eziyet ettirmeksizin üstün her yer adlı öylesine esası" (AYS IV. Tegzinç 1066-1070, 2018: 395-396; 576)

(3) *yme bo d(a)rni nomug tutdaçı tınl(ı)glar ünüş yolka tegginçe ürüg uzatı kançan(a)giri bodis(a)t(a)vka* "O zaman, bu dhāraṇiye tutacak canlılar çıkış yoluna (Skr. bodhi) ulaşınca, devamlı Bodhisattva Kāñcana-giri'ye" (AYS V. Kitap 0392-0394, 2009: 186, 271).

¹⁶ İfadenin anlamı için Wilkens, 2021: 825'ten yararlanıldı.

¹⁷ İfadenin anlamı için Wilkens, 2021: 826'dan yararlanıldı.

(4) *öni üdrülmüş ünüſ yolug* bışrunğalı ögretingeli ertinü ulug ögrünç sevinç köñül öritip t(e)nri t(e)ñrisi burhan y(a)rlıgın töpülerinte tuta tegintiler “(Canlılar) doğum ölüm tekerleğinde (Skr. samsāra) dolaşmayı önlemek için, kurtaracak çıkış yolunu öğrendikleri için çok fazla sevinç ve mutluluk duyup tanrı tanrısı Buddha’nın (Skr. devātideva) buyruğunu başlarında tutarak hürmet ettiler.” (AYS V. Kitap 0638-0642, 2009: 206, 277).

(5) *ünüşlüğ ulug yolka* agtınıp ikileyü yene yanmaksız törölüg bolup t(e)rk üdün burhan kutın bulguluk “Yüce yola çıkıp yeniden geri dönülmez yasalar bulup tez vakitte Buddha kutsallığını bulmak için” (AYS VI. Kitap 1310-1314, 2012: 164, 179).

(6) *t(e)rk üdün ünüſ yolug* tapdaçı bodis(a)t(a)v yorıklıg közünür azunta uzun özlüg yaşlıg kutlug ülüglüg kılıu tegingey m(e)n “Tez zamanda yükselme yolunu bulacak, Bodhisattva yoluna yürüyen, bu dünyada uzun yaşayacak, kutlu ve bahtlı kimseler kılacağım.” (AYS VII. Kitap 370-373, 2020: 166, 220).

(7) *anta yana ... tatıglıg ünüſ nom ...* “Sonra tekrardan muhteşem kaçıp kurtulma öğretisini...” (BT 1 D 330-331, 1971: 45; BT 28 C572-573, 2010: 160, 161).

(8) *umug inag alku tüzünü tuymışlarınıñ kizleklilig netegin bultaçı bolsar m(e)n yèg üstünki ünüşüg* bulgu için berk y(a)rp köñül üze monı yme tuta tegingey m(e)n “Samyaksambuddhaların gizemli sığınaklarına ulaşır ulaşmaz, en yüksek tırmanışı ve yolu elde etmek için bunu kararlı bir şekilde elimde tutacağım.” (BT 8 Mañjuśrīnāmasamgīti 031-034, 1977: 94).

(9) *bir kşanta alkunı yügerü ukmuş alku köñüllüg kşanlarınıñ yörüğün bilteçi erür öni öni kölünüteki yan altağ üze yèrtinçünün asıgın bilteçi erür üç kölünülerlig ünüş yolın ünüp bir kölününün tüşinte turmuş erür nizvani uguşlarınıñ arıgı tözlüg erür* “Mañjuśrī, kısacık bir sürede, her şeyi zorlanmadan, açıkça anlamış, duyusal kşana’nın tüm yorumlarını bilmiştir. Farklı farklı araçlar ve ritüeller sayesinde, yeryüzünün faydasını bilendir. Üç vasıtalı kurtuluş yolundan inip tek bir aracın neticesinden ortaya çıktı. O, ihtiras kökenli oluşun saflığıdır.” (BT 8 Mañjuśrīnāmasamgīti 188-194, 1977: 108).

(10) *alku kamağ tınl(i)g oğlanları y(è)me arıg idok ünüş yolça* yoriyu adalıg sansartın ożup kutrulup alkunı bilteçi bolzunlar “Tüm canlı varlıklar, ayrıca bu kutsal ve saf yoldan yürüyüp tehlikeli samsāra’dan kurtulup her şeyi bilecek olsun” (BT 13 50.9, 1985: 178; BT 26 008-011, 2008: 130).

(11) *üd enişinte üzlünçü nomta tugmuş törümüş ünüşin bilmedin üzèkin èderteçi* “Son dharma zamanında düşüş anında doğup yükselen, 'yükselişi' bilmeden 'heceleri' izleyen kişi” (BT 26 001-002, 2008: 64).

(12) *alku ètiglig nomlartın apamuluğ ünüş bolmak üye tanuklaguluk* “Tüm süslü öğretilerden sonsuz çıkma ve yükseliş üzerine tanıklamak için” (BT 37 DKPAM 1312-1313, 2016: 274).

(13) *ünüşü ünmeyük üzék ekşer ögin ök bililgey özin* “Henüz hatıra gelmemiş olan harf ve heceler kendiliğinden derhal belli olur.” (ETŞ 11/13, 1991: 106, 107).

(14) *çandik çalpak evig tètîp ünüşüg tileyü* “Çandik kirli evi yıkıp çıkışı arzularak” (ETŞ 13/91, 1991: 140, 141).

(15) *ünüş yolça bargu evriş üstümüz keztimiz* “Çıkış yolunca tutulan davranışı kopardık, kestik.” (ETŞ 13/152, 1991: 143, 144).

(16) *ünüş yorig edgü adruk içinte turup üküş alku bügülüg küçüg ötgüreyin* “Yükseliş yolunda iyilik ve seçkinlik içinde bulunarak her türlü büyü yolunda büyü gücüne nüfuz edeyim.” (ETŞ 16/39, 1991: 166, 167).

(17) *üç agu üye bulganmış üç uguşlug kılıktın ünüş nomnuğ küçinte üntürgil maytrè* “Saṃsāra’da benim gibi bir cefakârı düşünecek bir kimse bile yok: Buddha olunca, beni de düşün Maitreya” (ETŞ 16/39, 1991: 174, 175).

(18) *tözi tugmaklı öçmekliniğ ünüşin ukırdaçı ol savı telim nomı kèn tetir* “Özü, ortaya çıkma ve sönme döngüsünden çıkmayı öğretir. Sözleri çoktur, doktrinleri engindir.” (HT VII 041-043, 1991:19).

(19) *ünüşlüğ nomug nomlagaçı nomçı bahşılarka* “Terk etme (feragat) bilgisini vaaz edici ustalara” (Sadāprarudita ve Dharmodgata 039, 1987: 78, 155).

(20) *alku edgü nomlar küsüş tözlüg könjülgermekdin tugdaçı bütmeçdin yığıldaçı teginmekdin tartıladaçı dyandın bilge biligtin adrataçı kutrulmakdın b(e)küdeçi ünüş tüplüg erür* “Bütün iyi öğretiler, arzu esaslı, tefekkürden (Skr. cittotpāda) doğacak, temasla (Skr. sparśa) bir araya gelecek, duygudan (Skr. vedanā) çekilecek, meditasyondan (Skr. samādhi) çoğalacak, bilgelikten (Skr. prajña) mükemmel olacak, kurtuluşu sağlamaştıracak (ve) yükselme temellidir.” (Uzunkaya B1 216-219: 2020: 106, 137).

(21) *anta neçe sözlep bar ünüslüg yol tép çın kértü y(é)me ök umaz üntürgeli öñi üdrültürgeli yene bar* “Ortaya çıkan başka bir yol olduğuna dair ne konuşulduysa da orada o bilginin doğruluğu ayırt edilemez” (VS 284-285, 2015: 117, 181).

Eski Uygurca *ünüş* ifadesine dair Budist Uygur metinlerinden yapılan tanıklara bakıldığında, *ünüş* sözcüğü *saṃsāra* kavram alanı içerisinde ‘yaşam ve ölüm çarkından kurtulma’ çabasının ürünü olarak doğrudan *saṃsāra* kavramını değil, Sanskritçe *niḥsaraṇa* teriminin bünyesindeki ‘dışarıya çıkma, çabucak uzaklaşma’ anlamını yansıtmaktadır. Eski Uygurcada *ünüş* ifadesi, taradığımız metinler tanıklığında *tatıgılg ünüş nom*, *ünüş bolmak*, *ünüş nom*, *ünüş tüplüg*, *ünüş yol*, *ünüş yorig*, *ünüşlüg nom*, *ünüşlüg ulug yol*, *ünüşlüg yol* ve *yég üstünki ünüş* terimleriyle görülmektedir. Eski Uygurca *ünüş* sözcüğüyle bir araya gelen ifadeler, *tatıgılg*, *tüplüg*, *nom*, *yol*, *yég üstünki* vs. örneklerdir. Bu örnekler, doğrudan Sanskritçe *niḥsaraṇa* terimini semantik olarak tanımlayan ve ilgili terimin sahip olduğu önemi Budist Dharma seviyesine getirecek niteliklerdir. Eski Uygurcada *saṃsāra* kavramı için *sansar~s(a)ns(a)r* (Wilkens, 2021: 581), *sansarlıg~sansarl(i)g* (Wilkens, 2021: 581), *s(a)ḥsar* (Wilkens, 2021: 584), *tugar ölü* *sansar* (Wilkens, 2021: 752), *tugmak ölmek sansar* (Wilkens, 2021: 753) vs. terimler yer almaktadır. Eski Uygurca *ünüş* ifadesi her ne kadar *saṃsāra* kavramına benzer düzeyde türetime sahip olsa da (Uyg. *ünüş* ve *ünüşlüg*), *saṃsāra* kavramının Türkçe karşılığı değildir. Var olan tanıklardan hareketle, terimin zengin bir kullanım sıklığına sahip olarak birebir çeviri ile Budist Uygurlarca işlendiği görülmektedir. Bu yönüyle, Eski Uygurca *ünüş* ifadesine dair örneklerle dikkatlice bakıldığında, Sanskritçe *niḥsaraṇa* teriminin semantik yönünün Budist Uygur dinî terminolojisinde tam olarak işlendiği görülmektedir. Bu başarılı işlenişin altında yatan temel sebep, Budist Uygurların kurmuş oldukları tercüme heyeti içerisinde özellikle çok dilli rahiplerce birçok dinî terimin ‘Türkçe bilinci’ ile işlenmesidir. Budist Uygur rahipleri, bu noktada üstlendikleri rollerle Türk dilinin felsefi yönünü bizlere yazılı metinler yoluyla bir kez daha göstermektedir.

Netice itibarıyla Budist Uygur dinî terminolojisinde Sanskritçe *niḥsaraṇa* teriminin birebir Türkçe karşılığının hem tematik hem de dilsel incelemelerle ele alındığı eldeki çalışmada, Eski Uygurca *ünüş* ifadesinin Budist Uygur dinî terminolojisi noktasında Sanskritçe *niḥsaraṇa* kavramını anlatmada kilit rolde olduğu, hem tek başına kullanımı hem de başka terimlerle işlenmesi ile net bir şekilde görülmektedir. Bu sebepten, Eski Türk dinî söz varlığı özellikle Budist

terimleri ‘birebir Türkçe çeviri’ ile yansıtma yönünden Budist Uygurlarca geliştirilen ‘terim türetme’ felsefesine dair zengin örnekleri bünyesinde barındırması bakımından dikkate değerdir.

Kaynakça ve Kısaltmalar

Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi (→ ETŞ).

Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap. Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (→ AYS VI).

AYS = Altun Yaruq Sudur.

Bang, W. & Gabain, A. von. 1931. *Türkische Turfan-Texte V. Aus buddhistischen Schriften*. Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1931: 14. 323-356.) [Tıpkıbasımı: SEDTF 2, 99-132.] (→ TT V).

Barutcu, F. S. (1987). *Uygurca Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Buswell, R. E. & Lopez, D. S. (2014). *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton: Princeton University Press.

Chöden Rinpoché (2020). *Mastering Meditation: Instructions on Calm Abiding and Mahamudra*. USA: Wisdom Publications.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press. (→ EDPT).

Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VII. Kitap. Berlin İlimler Akademisindeki Metin Parçaları (Karşılaştırmalı metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (→ AYS VII).

Elmalı, M. (2015). *Eski Uygurca Gramer Terimleri vibakti-samaz*. İstanbul: Kesit Yayınları (→ VS).

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. (→ OTWF).

Hazai, G. & Zieme, P. (1971). *Fragmente der uigurischen Version des “Jin’gangjing mit den Gāthās des Meister Fu. Berliner Turfantexte I*. Berlin: Akademie Verlag (→ BT 1)

Hirakawa, A. (1997). *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*. Tōkyō: Reiyukai.

Kara, G. & Zieme, P. (1977). *Die uigurischen Übersetzung des Guruyogas “Tiefer Weg” von Sasya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti. Berliner Turfantexte VIII*. Berlin: Akademie Verlag (→ BT 8).

Karaayak, T. (2021). *Eski Uygurca Abitaki Metinlerinin Söz Varlığı: Giriş-Metin-Aktarma- Açıklamalar - Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kasai, Y. (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone. Berliner Turfantexte XXVI*. Belgium (Turnout): Brepols (→ BT 26).

Keown, D. (2003). *Dictionary of Buddhism*. Newyork: Oxford University Press.

Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük 1 A-N. 2 O-C (Z)*. Çev. Karaağaç, G. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Monier-Williams, M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press (→ MW).

Nietupski, P. K. (2012). *Atha niryāṇavṛttam: Refl ections on the first sūtra and the opening passages of Guṇaprabha's Vinayasūtra and Autocommentary With reference to Indian and Tibetan commentaries. JIABS Journal of the International Association of Buddhist Studies*, 35/1-2, 225-258.

Özçelik, K. (2020). *Eski Türk Şiiri'nin Sözlüğü*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Röhrborn, K. (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographi VII, nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain Hrsg. übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag (→HT VII).

Sárközi, A. (1995). *A Buddhist Terminological Dictionary: The Mongolian Mahāvīyutpatti*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Seyfort Ruegg, D. (2016). *On Translating Buddhist Texts: A Survey and Some Reflections*. In Dorji, W. (Ed.), *Cross-Cultural Transmission of Buddhist Texts Theories and Practices of Translation* (pp. 193-266). Hamburg: Universität Hamburg.

Soothill, W. E. & Lewis, H. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd. (→ SH).

Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→ AYS IV).

Uçar, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap. Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. İzmir: Ege Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi) (→ AYS V).

Uzunkaya, U. (2020). *Budist Eski Uygur Edebiyatından İki Metin (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizinler)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Wayman, A. (1980). The Sixteen Aspects of the Four Noble Truths and their Opposites. *The Journal of the International Association of Buddhist Studies*. 3/2, 67-76.

Wilkins, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā*. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers (→ BT 37).

Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Yakup, A. (2010). *Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur*. *Berliner Turfantexte XXVIII*. Belgium (Turnhout): Brepols Publishers (→ BT 28).

Zeuschner, R. (1983). The Concept of li nien (“being free from thinking”) in the Northern Line of Ch’an Buddhism. In Whalen, Lai & Lewis, R. Lancaster (Eds.), *Early Ch’an in China and Tibet* (pp. 131-148). Berkeley Buddhist Studies Series.

Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdictungen der Uiguren*. *Berliner Turfan Texte XIII*. Berlin: Akademie Verlag (→ BT 13).

Elektronik Kaynaklar

Digital Dictionary of Buddhism (<http://www.buddhism-dict.net/ddb/indexes/term-sa.html>).

Hopkins, J. Tibetan-Sanskrit-English Dictionary (www.glossaries.dila.edu.tw).

Lama Yeshe Wisdom Archive (<https://www.lamayeshe.com/>).

Rigpa Shedra (https://www.rigpawiki.org/index.php?title=Main_Page).

Sanskrit Dictionary (<https://www.sanskritdictionary.com/>).

Study Buddhism by Berzin Archives (<https://studybuddhism.com/>).

The Soka Gakkai Dictionary of Buddhism (<https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/toc/>).

Tibetan Buddhist Encyclopedia (http://www.tibetanbuddhistencyclopedia.com/en/index.php?title=Tibetan_Buddhist_Encyclopedia).